

AZƏRBAYCANIN VƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN TOPONİMLƏRİNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimlərinin hərtərəfli lingvistik təhlilinə həsr olunmuşdur. Toponimlər xalqın tarixini, adət, ənənələrini, müxtəlif mərhələlərdə yerdəyişmələrini özündə güzgü kimi əks etdirir və eyni zamanda zəngin dil materialı təqdim edirlər. Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimlərinin struktur semantik təhlili göstərdi ki, hər iki dildə onları üç qrupa bölmək olar: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Mürəkkəb toponimlərin içərisində coğrafi nomenli toponimlər üstünlük təşkil edirlər.

Açar sözlər: *toponimik sistem, tarixi aspekt, ənənələr, ərazi, dünyanın dil mənzərəsi, düzəltmə toponim.*

Coğrafi adların və yaxud toponimiyanın lingvistik təhlili müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən sayılır. Və bu da təsadüfi deyil, çünki toponimiya həm həmin ərazidə yaşayanların tarixi, həm də bu ərazidə yaşayanların dilləri haqqında qiymətli material təqdim edir. B.A.Serebrennikovun təbirincə desək, “toponimik və hidronimik adların öyrənilməsi həm dilçi, həm tarixçi-etnoqraf, həm də arxeoloq üçün böyük maraq kəsb edə bilər... Mürəkkəb sözlər kimi, toponimik və hidronimik adlar özlərində hazırkı dövrdə mövcud olmayan, lakin bu adlarda müha-fizə olunmuş sözləri ehtiva edə bilər” (15, s.50).

Bizim tədqiqatın obyekti Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimik layının öyrənilməsidir. Bu baxımdan Boduen de Kurtenenin bir fikri böyük maraq doğurur: “Biz müxtəlif dilləri onların qohumluğu və yaxud onlar arasında hər hansı əlaqələrin mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq müqayisə edə bilərik. Lakin buna baxmayaraq biz həm tarixi, həm də coğrafi cəhətdən bir-birinə yad olan dillərdə belə daim eyni cəhətləri, eyni dəyişiklikləri, eyni tarixi prosesləri və başqalaşmaları müşahidə edə bilərik” (12, s.37).

Doğrudur, hər iki ərazidə mövcud olan toponimlərin növlərinin kəmiyyəti müxtəlif ola bilər, lakin onların funksional baxımdan ümumi cəhətləri üstünlük təşkil edir və bu da olduqca aktualdır, “çünki müxtəlif dillərdə mövcud olan ümumi, universal xüsusiyyətlər insan təfəkkürü üçün fərqli olan cəhətlərdən daha üstün və daha səciyyəvidir” (18, s.39).

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dosent

Bu baxımdan bir-birindən olduqca uzaq yerləşən Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimiyasında müşahidə edilən ümumi cəhətlər dünyanın dil mənzərəsinin ümumiliyi ilə və insan təfəkkürünün ümumiliyi ilə izah olunur.

Məlumdur ki, toponimik sistem bir çox əsrlər ərzində və bir çox dillərin təsiri nəticəsində formalaşaraq, hazırkı dövrdə xüsusi adlar toplusunu təşkil edir. Bizim tədqiqat obyektimiz, qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimiyasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, toponomastikonun mahiyyəti onların tədqiqində həm linqvistik, həm də tarixi aspektlərin nəzərə alınmasını tələb edir, çünki “toponimiya nə dilçiliyə, nə də tarixi elmlərə aid deyildir, o müstəqil elmdir” (11, s.11).

Bununla belə, toponimlərin struktur təşkilinin öyrənilməsində coğrafi meyarın da rolu olduqca böyükdür. Beləliklə, toponimlər mürəkkəb sistemdir və onların tədqiqi üç elmin qovuşuğunda, yəni dilçilik, tarixi coğrafiya və həmin ərazinin tarixi əsasında mümkündür. Toponimlər xalqın tarixi, ənənələri, adətləri haqqında, hər hansı bir tarixi hadisənin olduğunun yeganə bir sübutu kimi çıxış edə bilərlər. Məsələn, Böyük Britaniyadakı **Pada, Cippa, Cynehild** toponimləri yalnız qədim abidələrin mövcudluğuna görə tanınırlar, o cümlədən **Paddington, Choppenham, Kenilworth** və s. (20). Eyni zamanda Azərbaycan ərazisindəki **Gəncə, Savalan, Padar, Ərəblər, Qaraqoyunlu, Marağa** və s. toponimlərini izah etmək yalnız tarixi faktların nəzərə alınması şərti ilə mümkündür, onların etimologiyasını müəyyən etmək mümkündür.

Nəsillər və tayfa birlikləri müəyyən ərazidə məskunlaşırdılar və bu əraziyə sonralar nəslin adı verilirdi və yaxud nəslin, tayfanın başçısının adı verilirdi, məsələn, Reading (hərfi olaraq Redda nəslindən olanlar), Dagenham (Daggen nəslindən olanlar) (7, s.22).

Həm Azərbaycanın, həm də Böyük Britaniyanın toponimiyasında ötən əsrlərin patriarxal qanunlarından irəli gələn kişi adlarından formalaşmış toponimlər mövcuddur. Məsələn üçün Azərbaycan ərazisindəki kişi ad və familiyalarından əmələ gəlmiş aşağıdakı coğrafi adları göstərmək olar:

Abdinli (oykonim, Ağdam rayonu), Abışabad (oykonim, Cəlilabad rayonu), Meşədilər (oykonim, Cəlilabad rayonu), Məmmədخانlı (oykonim, Masallı rayonu), Məmmədqasımlı (oykonim, Zərdab rayonu) (3, 9; 4, s.104).

Həm Azərbaycanın, həm də Böyük Britaniyanın toponimiyasında dini etiqadlarla bağlı coğrafi adlar geniş işləkliyə malikdir. Müvafiq olaraq Böyük Britaniyanın onimlərinin tərkibində xristianlıqla bağlı qədim ingilis sözləri aşkar olunur, Azərbaycan ərazisində isə islam dininə aid nominativ vahidlər – toponimlər aşkar olunur, məsələn: Böyük Britaniya ərazisində Westminster, Whitechurch, St. Ives kimi toponimlər xristian dini ilə əlaqədar leksik vahidləri ehtiva edir.

Azərbaycan ərazisində isə aşağıdakı komonim, oykonim və hidronimlər bu yerlərdə müsəlman dinin yayılmasının bariz nümunəsidir, məsələn: İmamaqulukənd (oykonim, Qusar rayonu), İmamverdili (oykonim, Beyləqan

rayonu), İslamdağ (oronim, Sumqayıt şəhəri ərazisində) (3, s.258, 261); Mollaməmmədli (oykonim, Bərdə rayonu) (4, s.116-117).

İngilis mənşəli toponimlərdə morfoloji cəhətdən sadələşmə müşahidə olunur. Bu hallarda daha erkən dövrlərdə bir morfemdən çox ibarət olan coğrafi adlar bölünməz olur və bütövlükdə qavranılır, məsələn: Ogle Ocga's hill > Care < clarce slope (7, s.36).

Baxmayaraq ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis mənşəli toponimlərin strukturu əsasən birəsaslıdır, onlarda ikiəsaslı toponimlər də az deyildir. Məsələn: ingilis toponimiyasında Aldington, Burnungton, Buturtow, Houton (7, s.36).

Bu ingilis mənşəli toponimlərdə **ton** komponenti “kənd”, “yaşayış yeri” mənasındadır. Son dövrlərdə isə bu komponent artıq bu sözlərdə “şəhər” mənasında işlənir, məsələn: Brighton, Kingston və s.

Eləcə də Azərbaycan ərazisindəki Mozkənd (oykonim, Kəlbəcər rayonu) (3, s.117); Soruşçay (hidronim, Lerik rayonu) (4, s.195), ikiəsaslı və yaxud ikikomponentlidirlər. Eyni zamanda, ingilis dilində komponentlərin bölünməsinə nəzərə alsaq, bir daha vurğulamaq istərdik ki, qeyd olunan komponentlər heç də həmişə semantik cəhətdən aydın olmur, bəzən onlar müasir mərhələdə daha mürəkkəb formada izah oluna bilər. Məsələn, ingilis dilindəki Ashfield iki əhəmiyyət kəsb edən tərkib hissəyə bölünür və mürəkkəb söz və ya mürəkkəb toponim sayılmalıdır. Bu xüsusda Ashover toponimi xüsusilə qeyd olunmalıdır. İkinci komponentin müasir ingilis dilindəki **over** sözü ilə izah etmək doğru deyil, bu komponent qədim ingilis dilindəki **ofer** – yamac, təpə sözü ilə bağlıdır (7, s.36).

Beləliklə, nəticəyə gəlirik ki, ingilis mənşəli toponimlərin və əsasən də ikiəsaslı toponimləri avtomatik olaraq iki hissəyə bölüb komponentlərin izahını vermək olmur. Burada bir sıra istisna hallar da mövcuddur, bu toponimlər çox zaman aydın semantikaya malik olmur, onların etimologiyası, interpretasiyası çətinləşir. Bu hal Azərbaycan toponimlərində də müşahidə olunur, onlar heç də həmişə aydın semantikaya malik olmurlar. Məsələn: Azərbaycandakı Qarabağ (oykonim, Ağsu rayonu, Abşeron yarımadası) (4, s.23), Qaraqoyunlu (oykonim, Ağsu rayonu, Bərdə rayonu, Qubadlı rayonu, Şəmkir rayonu (4, s.30), Qarapapaq (oykonim, Qazax rayonu) (4, s.34) öz tərkiblərinə görə asanlıqla bölünə bilər və semantikasi da aydın görünə bilər. Lakin bu asanlıq yalnız səthi baxışdandır, onların izahında daha diqqətli olmaq lazımdır. Bu elliptik toponimləri ilk baxışdan “obyekt adlarından əmələ gəlmiş”, “heyvan adından əmələ gəlmiş”, “əşya adından əmələ gəlmiş” hesab etmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunların üçü də etnonimdən əmələ gəlmiş toponimlərdir, onların əsasını etnonimlər təşkil edir (4, s.23, 30, 34).

Beləliklə, Azərbaycan dilindəki bir sıra toponimlərin semantik cəhətdən və etimoloji izahını vermək üçün yalnız dilçilik faktlarını deyil, həmçinin etnoqrafiyanın faktlarını da nəzərdən keçirmək lazımdır.

Tarixən həm Azərbaycan, həm də ingilis mənşəli toponimlər müəyyən mənaya malik, semantik cəhətdən əsasən anlaşıla bilən komponentlərdən əmələ

gəlmişlər. Burada biz ikikomponentli toponimləri nəzərdə tuturuq. Artıq toponimlərin yaranmasının ilkin mərhələlərində mürəkkəb toponimlər yaranır ki, onların izahı tərkib hissələrinin izahı ilə şərtlənir. Semantik analizin əsasını bu tərkib hissələrin, yəni bu komponentlərin mənasının aşkar edilməsi təşkil edir. Bu baxımdan biz həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində geniş yayılan coğrafi nomenli toponimləri nəzərdə tuturuq. Məsələn: ingilis dilindəki aşağıdakı toponimləri Nothinghill, Worcestershire, Burminghom, Cambridge, Yorkshire yalnız coğrafi nomenin mənasının nəzərə alınması vasitəsilə izah etmək olar.

Azərbaycan ərazisindəki “şəffaf” semantikalı toponimlərin tərkibində olan coğrafi nomenlər bu və ya digər coğrafi adın növünü bildirir, məsələn: Qovurarx, Girdmançay, Qarabulaqçay, Qarabulaq, Qusarçay, Qaraçay, Xanqobu, Həsənsu, Qaramanarx, Ağbulaqçay, Əlicanarx və s.

Azərbaycan və ingilis mənşəli toponimlərin quruluşuna gəldikdə isə, onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Sadə coğrafi adlar (simple place names). Bu toponimlər bir elementdən ibarətdirlər. Bu qrupa bir əsasdan ibarət olan adlar daxildir, məsələn: ingilis dilində: Bath, Cloth (20). Həm Azərbaycan, həm də ingilis toponimiyasında bu növ quruluşda olan toponimlər azlıq təşkil edirlər, məsələn: Azərbaycan dilində Şəki, Bərdə, Qazax, Şuşa, Tovuz, Zəyəm, Padar, Nehrəm, Oxud, Ərəb, Zeyvə (6, s.20).

2. Həm Azərbaycan, həm də Böyük Britaniya ərazisində ingilis toponimiyasında düzəltmə (derived affixed place names) daha geniş yayılmışdır. Bu coğrafi adlar bir əsasdan və toponimik suffiksdən və yaxud Azərbaycan dilində şəkilçidən ibarətdir, məsələn, ingilis dilində Oakleigh, Forwich, Clifford, Elmstead. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan aşağıdakı toponimləri göstərmək olar: Kilsəli (oykonim), Məscidli (oykonim), Vəngli (oykonim) (5, s.172). Moranlı (oykonim), Moruqlu (oykonim) (5, s.172).

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis toponimiyasında sadə və düzəltmə toponimlər azlıq təşkil edirlər, kəmiyyətləri digər (mürəkkəb) növə nisbətən aşağıdır. Bu ərazilərdə mürəkkəb toponimlərin işlənmə tezliyi daha üstündür.

3. Bu qrupa mürəkkəb, yəni iki kökdən (əsasdan) ibarət olan toponimlər daxildir. Azərbaycan dilində mürəkkəb, ingilis dilində müvafiq olaraq composite place names, iki əsasdan ibarət olur, məsələn, Beambridge, Ninebanies (20).

Azərbaycan toponimiyasında iki və daha çox komponentdən ibarət olan toponimlər çoxluq təşkil edirlər, məsələn: Paşaoba (oykonim), Davudova (oykonim), Məlikkənd (oykonim), Motudərə (oykonim), Ağakışibəyli (oykonim), Dövlətbəyli (oykonim), Düztahirova (oykonim), Danaçıbaşı (oronim), Dal Dikqal (oronim), Dəmiraparançay (hidronim) (3, s.148, 158).

İngilis toponimiyasında da bir neçə leksemdən və yaxud bir neçə əsasdan ibarət olan coğrafi adlar mövcuddur, bəzən onlara atributiv əlamət əlavə olunaraq, formalaşırlar, məsələn: Cool As ton, Cold As ton (20).

Azərbaycanın və Böyük Britaniyanın toponimiyasını daha dərinlən təhlil edərkən biz maraqlı bir faktı vurğulamaq istərdik. Bu ərazilərin mürəkkəb toponimlərində binar oppozisiya və yaxud binar əkslik prinsipi özünü göstərir. Toponimiyada binar oppozisiya bir-birindən fərqləndirmək məqsədi ilə əsas leksemdən və antonimik təyinlərdən ibarət mürəkkəb onomastik vahidlərin qarşılaşdırılmasıdır (14, s.42; 1, s.97).

Binar oppozisiya və yaxud binar sistem əksər Hind-Avropa və türk dillərinin toponimiyası üçün səciyyəvidir, məsələn, ingilis toponimiyasında Little – Great, East – West, North – South, Lower – Upper, Inferior – Superior yüksək işləkliyə malikdirlər. Məsələn: Little Switzerland – Great Switzerland, Great White Way – (area in New York) – Little White Way, Eastern Europe – Western Europe və s. (19, s.89).

Binar oppozisiya rus toponimiyasına da xasdır, məsələn: Северное озеро – Южное озеро (Rusiya), река Малая Лутна – Большая Лутна (Rusiya), река Чёрная речка – Белая речка (Rusiya); пл. Старая площадь – Новая площадь (Rusiya) (14, s.42).

Azərbaycanın, Dağıstanın və digər həmsərhəd regionların toponimlərinin təhlili göstərir ki, onlarda binar oppozisiya təşkil edən təsviri (deskriptiv) elementlərin rolu olduqca önəmlidir və işlənmə tezliyi olduqca yüksəkdir, müqayisə edin: Ağgöl – Qaragöl (Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan, Ermənistan).

Aşağı Yataq (oykonim) – Yuxarı Yataq (Dağıstan); Aşağı Arxit (oykonim) – Yuxarı Arxit (Dağıstan); Böyük Dəhnə kəndi – Kiçik Dəhnə kəndi (Azərbaycan) (16, s.100, 117); Köhnə Qışlaq kəndi – Yeni Qışlaq kəndi (2, s.60).

Toponimik materialın təhlili göstərir ki, mürəkkəb toponimlər və yaxud kompozit toponimlərdə nomenklatur terminlər və ya apelyativlər təyin rolunu oynayaraq, sifətlər vasitəsilə konnotasiya olunur və binar oppozisiya yaranır. Qeyd etdiyimiz deskriptiv elementlər mövcud ədəbiyyatda “kvalifikativ” hesab olunur, çünki obyektin səciyyəsinin verirlər (14, s.106, 108). Onları həmçinin toponimik epitetlər də adlandırırlar (9, s.88).

Maraqlıdır ki, deskriptiv elementlər dünya dillərinin toponimiyasının əksəriyyətinə məxsusdur. Məsələn, 15 dünya dillərinin toponimiyasını tədqiq edən A.P.Vasileviç rəng bildirmə nöqteyi-nəzərindən təhlil edərkən elə bir nəticəyə gəlmişdi ki, xromatonimlərin 95% (bu termini A.P.Vasileviç özü elmə gətirmişdir) 4 dil arasında paylaşılır: ingilis, fransız, alman və rus (8, s.93).

Rəng bildirən kvalifikativlər və yaxud deskriptiv elementlər Azərbaycan toponimiyasına da xasdır, müqayisə edin: Ağqaya kəndi – Qaraqaya kəndi, Ağdağ dağı – Qaradağ dağı, dərəsi (17, s.88).

Burada həmçinin qeyd etmək istərdik ki, ingilis toponimiyasında Azərbaycan toponimiyasından fərqli olaraq, sözləri böyük rol oynayırlar. Onların funksiyası adlandırılan obyektin daha dəqiq bildirilməsidir. Bu mürəkkəb toponimlərdə under sözünün işlənmə dərəcəsi yüksəkdir, məsələn: Ashton under Hill. Thorp under stone.

Bu sözlənlərinin iştirakı müxtəlif morfoloji struktura malik olan coğrafi adlarda müşahidə olunur, məsələn: Underriver, Underskiddow. Bununla bərabər demək olar ki, ingilis toponimlərində onların evolusiyası ilə əlaqədar olaraq, hal-hazırda prefiksləri və sözlənlərini fərqləndirmək olmur. Məsələn: **at** qədim ingilis dilində toponimyaratmada böyük işlənmə tezliyinə malik olmuşdur (qədim ingilis *æt*), müasir ingilis dilində çox vaxt fərqləndirilmir. Məsələn, müasir ingilis dilindəki Atwich, Atworth kimi toponimlərdə reallıqda sözləni kimi fərqləndirilmir, onunla əlaqəsi yoxdur, sadəcə xüsusi adın rudimentidir.

Beləliklə, qeyd olunmalıdır ki, həm Azərbaycan, həm də Böyük Britaniyanın toponimiyası dilin leksik sistemində xüsusi yer tutaraq müəyyən ümumi və spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu toposistemlərdə xüsusiyyətlərin oxşarlığı insanları əhatə edən dünyanın dil mənzərəsinin identik qavranılması ilə izah oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət), Bakı, Nurlan, 2005.
2. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Ensiklopedik məlumat kitabının sözlüyü. Bakı, 1986.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, I cild, 2007.
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, II cild, 2007.
5. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. ADU nəşriyyatı, 1991.
6. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, API nəşri, 1968.
7. Бельнская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. Москва, Высшая школа – 1977.
8. Василевич А.П. Собственные имена в составе цветообозначений. Сб. Ономастика, типология, стратиграфия. Москва: Наука, 1988.
9. Велецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). Киев, 1972.
10. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986.
11. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва: Мысль, 1974.
12. Куртенэ Бодуэн де. О системном характере всех языков. // Избранные труды по общему языкознанию. Том I, Москва: Наука, 1973.
13. Павлова Т.Т. О структуре и семантике киргизских топонимов. Сб. Ономастика Востока, Москва: Наука, 1980.
14. Подольская Н.В. Словарь ономастической терминологии. Москва: Наука, 1988.
15. Серебrenников. Б.А. О методах изучения топонимических названий. Вопросы языкознания. №1, 1959.
16. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Составитель: Е.Н.Бушуева. Москва, 1971.

17. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Дагестанской АССР. Составитель: Е.Н.Бушуева. Москва, 1972.

18. Casagrande J.B. Universals of language in anthropological perspectives. Universals of language. Ed. Cambridge. Mass. 1966.

19. The Oxford Concise Dictionary of Current English. Oxford University Press. Edited by J.B.Sykes. 1987.

20. inyaz.bobrodebro.ru. 1.3. Географическая среда ономастикона и её характеристики.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВЕЛИКОБРИТАНИИ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена всестороннему лингвистическому анализу топонимов Азербайджана и Великобритании. Топонимы как зеркало отражают историю народа, его обычаи и традиции, а также переселения в разные исторические периоды и представляют богатый языковой материал. Структурно-семантический анализ топонимов Азербайджана и Великобритании позволил разделить их на три группы: простые, производные и сложные. Среди сложных топонимов преобладают топонимы с географическим номеном.

Ключевые слова: *топонимическая система, исторический аспект, традиции, территория, языковая картина мира, производный топоним.*

LINGUISTIC ANALYSIS OF TOPONYMS OF AZERBAIJAN AND GREAT BRITAIN SUMMARY

The paper is dedicated to the manysided analysis of toponyms of Azerbaijan and Great Britain. Toponyms as a mirror reflect the history of the people, their traditions and customs, the replacements at different stages of history presenting a rich linguistic material. Structural-semantic analysis of toponyms of Azerbaijan and Great Britain give the possibility to divide them into three groups: simple, derived, complex. Among the complex ones prevail toponyms with geographical nomen.

Key words: *toponymic system, historical aspect, traditions, territory, world's linguistic picture, derived toponym*